

حفاظت از محیط زیست دریای خزر در چهارچوب اصل احتیاط

فرشته بنافی*
علیرضا آرش پور**
آرامش شهبازی***

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۹/۰۲

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۲/۳۰

چکیده

حفاظت از محیط زیست دریای خزر به عنوان نیاز مشترک کشورهای حاشیه دریای خزر در دستور کار کنوانسیون‌ها و مذاکرات منطقه ای قرار دارد. لذا ضرورت دارد تا در راستای حفاظت از محیط زیست دریای خزر از روزه‌های جدید به توسعه اصول نوین حقوق بین‌الملل محیط زیست، همچون اصل احتیاط به منظور تصمیم‌گیری و اجرا نگریسته شود. باید اذعان نمود که حفاظت از محیط زیست دریای خزر در چهارچوب اصل احتیاط و توجه معقول به آثار زیانبار ناشی از عدم رعایت این اصل، نقش مؤثری در حفاظت از این حوزه آبی دارد. لذا این پژوهش سعی دارد جایگاه اصل احتیاط در اسناد حقوقی موجود در زمینه حفاظت از محیط زیست دریای خزر و همچنین تعیین اهمیت این قاعده مهم زیست‌محیطی در فعالیت‌های توسعه‌ای و لزوم ارزیابی پیامدهای زیست‌محیطی این فعالیت‌ها در حوزه خزر و در چهارچوب اصل احتیاط، موانع پیش‌روی این اصل را و اینکه اصل احتیاط دقیقاً در چهارچوب ملاحظات زیست‌محیطی حفاظت از محیط زیست دریای خزر قرار دارد، تبیین نماید.

کلید واژگان:

اصل احتیاط، پروتکل ۲۰۱۸ مسکو، کنوانسیون تهران، کنوانسیون حقوقی دریای خزر، محیط زیست دریای خزر.

* دانشجوی دکترای حقوق بین‌الملل عمومی، گروه حقوق بین‌الملل واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران

Fereshtehbanafi@yahoo.com

** استادیار گروه حقوق بین‌الملل، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی نجف‌آباد، ایران و استادیار گروه حقوق بین‌الملل اصفهان (نویسنده مسئول)

Rezaarashpour@gmail.com

*** دانشیار گروه حقوق بین‌الملل، دانشگاه علامه طباطبایی، تهران

Arameshshahbazi@gmail.com

مقدمه

در فرایند تدوین و توسعه حقوق بین‌الملل محیط زیست، به طور اعم و محیط زیست دریای خزر، به طور اخص و روند تحولات و تکامل قواعد آن، برخی اصول به‌عنوان اصول بنیادین و اساسی نقش بسزایی داشته‌اند. این اصول در حقیقت بنیادها و پایه‌های کلیه قواعد و مقررات عرفی و قراردادی و قواعد قوام نیافته بین‌المللی در زمینه محیط زیست را تشکیل می‌دهند.^۱ اصل احتیاط یکی از این اصول است که چنانچه به درستی اعمال گردد،^۲ در کنار اصل همکاری، به‌ویژه از طریق قراردادهای مشترک بین کشورهای هم‌جوار دریای خزر، می‌تواند در راستای حمایت و حفاظت از این حوزه آبی مؤثر باشد. در این راستا، این مسئله مطرح می‌گردد که اصل احتیاط چه جایگاهی در حفاظت از محیط زیست دریای خزر دارد و به‌کارگیری تلاش‌های مقتضی در حفاظت از این حوزه آبی توانسته است باعث رعایت اصل احتیاط گردد؟ لذا این پژوهش سعی دارد تا با وجود عدم مدخلیت این اصل در نظام مسئولیتی حفاظت از دریای خزر، با روش توصیفی-تحلیلی، شأن و منزلت اصل احتیاط در اسناد حقوقی موجود در زمینه حفاظت از محیط زیست دریای خزر و همچنین تعیین اهمیت این قاعده مهم زیست‌محیطی در فعالیت‌های توسعه‌ای و لزوم ارزیابی پیامدهای زیست‌محیطی این فعالیت‌ها در حوزه خزر و در چهارچوب اصل احتیاط، موانع پیش‌روی این اصل را و اینکه اصل احتیاط دقیقاً در چهارچوب ملاحظات زیست‌محیطی حفاظت از محیط زیست دریای خزر قرار دارد، تبیین نماید.

۱. شکل‌گیری مفهوم اصل احتیاط

متعاقب خیزش آگاهی‌های مردمی از اهمیت و جایگاه محیط زیست و از طرفی عنایت بیشتر دولت‌ها به مقوله حمایت از آن، سبب شکل‌گیری و ظهور پاره‌ای از اصول و رویه‌های محیط

۱. عباسی ترکمانی، محمدرضا، *آلودگی دریای خزر: لزوم احترام به قواعد بین‌المللی محیط زیست و مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها*، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۱۳۷۸، شماره ۲۷، صص ۶۸-۶۰.

2. Garnett, Kenisha, David J. Parsons. (2017) "Multi-Case Review of the Application of the Precautionary Principle in European Union Law and Case Law", *Risk Analysis*, Vol. 37, No. 3, 2017, p 513.

زیستی در اسناد مختلف بین‌المللی گردید. اصل پیشگیری، اصل احتیاط، اصل لزوم اطلاع‌رسانی و اصل مشارکت و همکاری از جمله اصول مهم در این حوزه‌اند. اصل احتیاط در چند دهه گذشته، مبنای بسیاری از موافقت‌نامه‌ها، کنوانسیون‌ها و بیانیه‌ها قرار گرفته است و دارای تعاریف متعددی است^۱ و معیار متقنی برای تعریف آن وجود ندارد. مهم‌ترین سند در شناسایی این اصل، ماده ۱۵ اعلامیه ریو^۲ است. این ماده اشعار می‌دارد: «به منظور حفاظت از محیط زیست، دولت‌ها مکلف‌اند تا در حد توان، رویکرد احتیاطی وسیعی را دنبال نمایند. چنانچه احتمال بروز خطر یا خسارت غیرقابل جبرانی به محیط زیست وجود داشته باشد، نقصان یا عدم وجود اطلاعات و اجماع متقن علمی نباید به‌عنوان بهانه‌ای برای به تأخیر انداختن اقدامات مؤثر جهت جلوگیری از تخریب و فرسایش محیط زیست قرار گیرد.» در سال ۲۰۰۰، ابلاغیه اتحادیه اروپا در زمینه اصل احتیاط با تکمیل ماده ۱۵ اعلامیه ریو، از اعضا می‌خواهد برای مقابله با تهدیدات زیست‌محیطی، اقدامات متناسب احتیاطی در پیش گیرند.^۳

کنوانسیون حقوق دریاها^۴ یکی دیگر از منابع مهم برای تبیین اصل احتیاط است. حدود ۶۰ ماده از کنوانسیون حقوق دریاها (کل بخش دوازدهم و مواد پراکنده‌ای در سایر بخش‌ها) به حفاظت از محیط زیست دریایی اختصاص داده شده است. طبق فصل ۱۱ کنوانسیون حقوق دریاها، کشورهای عضو به جلوگیری از آلودگی محیط زیست بستر و زیر بستر دریاها مکلف‌اند. ماده ۱۴۵ همین دادن اختیار به مقام بین‌المللی اعماق دریاها در خصوص وضع مقرراتی درباره اکتشاف و بهره‌برداری از منطقه (بخش ۵) و همچنین تفویض اختیاراتی به کمیسیون حقوقی و

1. Wexler, L., *Limiting the Precautionary Principle: Weapons Regulation in the Face of Scientific Uncertainty*, University of California, Davis, vol.39, 2006, p105.

2. Article 15 of Rio Declaration on Environment and Development and Agenda 21, 1992.

3. EU Communications on Precautionary Principle, 2000, it Says: the precautionary principle applies where scientific evidence is insufficient, inconclusive or uncertain and preliminary scientific evaluation indicates that there are reasonable grounds for concern that the potentially dangerous effects on the environment, human, animal or plant health may be inconsistent with the high level of protection chosen by the EU.

4. UN Convention on the Law of the Seas, 1982.

فنی مقام بین‌المللی در خصوص راهنمایی پیمانکاران به منظور ارزیابی آثار احتمالی زیست‌محیطی است.^۱ در پنجم مارس ۲۰۱۰، دولت نائورو اولین رأی مشورتی در خصوص فصل یازدهم کنوانسیون حقوق دریاها را درخواست کرد. بر این اساس، دادگاه بین‌المللی حقوق دریاها، طبق بخش اول ضمیمه موافقت‌نامه ۱۹۹۴ و ماده ۲۴ کنوانسیون ۱۹۸۲ حقوق دریاها، دولت‌ها را ملزم به رعایت و تضمین ارزیابی زیست‌محیطی برای فعالیت اقتصادی در بستر و زیر بستر دریا می‌داند.^۲ کنوانسیون حقوق دریاها دولت‌ها را مکلف می‌دارد تا در صورت احتمال آسیب یا خطر قریب الوقوع به محیط زیست دریایی، فوراً دولت‌هایی را که محتمل است از چنین صدمه‌ای متأثر شوند و نیز سازمان بین‌المللی جهانی یا منطقه‌ای صلاحیت‌دار را مطلع سازند و در راستای رفع آلودگی با یکدیگر همکاری نمایند.^۳ کنوانسیون مزبور به صورت صریح به اصل احتیاط نپرداخته است و در عوض دولت‌ها را مکلف به ارزیابی و اطلاع‌رسانی در زمینه مخاطرات زیست‌محیطی می‌گرداند.^۴ همچنین، کنوانسیون ۱۹۹۷ نیویورک نیز به‌عنوان تنها کنوانسیون جامع بین‌المللی در زمینه حقوق استفاده از آبراه‌ها در مصارف غیرکشتریانی،^۵ اصول متفاوتی را مطرح می‌نماید. قابل ذکر است که این کنوانسیون به‌جز اصل احتیاط به سایر اصول مهم حقوقی مطرح در حقوق بین‌الملل محیط زیست اشاره مستقیم دارد. با این اوصاف، یکی از نوآوری‌های حقوقی کنوانسیون نیویورک را می‌توان در ماده ۲۴ مشاهده کرد. این ماده بر بهره‌برداری و استفاده منطقی و عاقلانه از آبراه‌های بین‌المللی به‌عنوان روشی برتر در حفاظت زیست‌محیطی از این منابع تأکید دارد. دولت‌ها نه فقط الزام حقوقی در عدم استفاده زیان‌آور از منابع مشترک آبی

۱. نوری یوشانلوپی، جعفر و مونا آقاسیدجعفر کشفی، حقوق و تکالیف دولتها به پیشگیری و جبران آلودگی دریایی ناشی از حمل و نقل نفت در پرتو اسناد و آراء بین‌المللی، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، ۱۳۹۳، شماره ۴۴، ص ۱۸۲.
 ۲. ضیایی، سیدیاسر، جایگاه تعهدات زیست‌محیطی در حقوق بین‌الملل سرمایه‌گذاری، فصلنامه پژوهش عمومی، ۱۳۹۳، شماره ۴۲، ص ۲۰۴.
 ۳. ماده ۱۹۸ و ۱۹۹ کنوانسیون حقوق دریاها.
 ۴. طلایی، فرهاد، *حقوق بین‌الملل دریاها*، تهران: جنگل، ۱۳۹۰، صص ۲۰۵-۱۸۵.

5. Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses, New York, 21 May 1997, art. 24.

دارند، بلکه ملزم هستند تا از منابع آبی خود، منطقی و عاقلانه بهره‌برداری نمایند.^۱ در همین راستا، به منظور حفاظت از محیط زیست دریای خزر، بند (الف) ماده ۵ کنوانسیون تهران^۲ با شناسایی اصل احتیاط از کشورهای متعاقد می‌خواهد در مواردی که تهدید جدی یا خسارت جبران‌ناپذیر برای محیط زیست دریای خزر وجود دارد، فقدان اطمینان علمی جامع نمی‌تواند به‌عنوان دلیلی برای به تعویق انداختن اقدامات مقرون به صرفه برای جلوگیری از خسارت مزبور، مورد استفاده قرار گیرد. پروتکل آمادگی و واکنش و همکاری در سوانح آلودگی نفتی^۳ خزر، اهمیت اقدامات احتیاطی و پیشگیرانه در جلوگیری از آلودگی نفتی و همچنین تصویب و اجرای سختگیرانه قوانین ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی در آمادگی، واکنش و همکاری در سوانح آلودگی را به صورت تلویحی شناسایی کرده است. این پروتکل با اشاره به ضرورت وجود امکانات مقابله با آلودگی بر روی عرشه کشتی و لزوم اطلاع‌رسانی در مواجهه با خطر آلودگی (ماده ۹)، به اصل احتیاط و اقدامات پیشگیرانه در ضرورت آمادگی اشاره می‌نماید. همچنین بر اساس ماده ۸ پروتکل که بر ضرورت ارزیابی پیامدهای نشت نفت و آلودگی ناشی از کشتی‌ها تأکید می‌نماید، می‌توان لزوم رعایت تدابیر احتیاطی را استنتاج نمود؛ زیرا ارزیابی مقدمه‌ای بر رعایت اصل احتیاط است. همچنین، بند (ب) ماده ۲ پروتکل حفاظت از تنوع زیستی دریای خزر^۴ به منظور جلوگیری از انقراض، کاهش و آسیب به گونه‌ها، زیستگاه‌ها و نظام اکوسیستم منطقه، به صورت صریح به اصل احتیاط استناد کرده است. بر اساس مواد ۷ و ۸ و بخش سوم ضمیمه ۲ این پروتکل، اتخاذ تدابیر احتیاطی و ارزیابی آثار زیست‌محیطی پیش از ورود گونه‌های غیربومی یا آبریان تغییرزنتیک‌یافته به منطقه خزر پیش‌بینی شده است. باید اذعان نمود، هر گونه تأخیر در اتخاذ

۱. برای اطلاعات بیشتر در زمینه اصل احتیاط، ر.ک: آرش پور، علیرضا و فرشته بنافی، **جایگاه اصل احتیاط در حمایت از محیط زیست دریایی**، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، ۱۳۹۶، شماره ۲۶، صص ۳۱-۴۴.
2. framework convention for the protection of the marine environment of Caspian Sea, 2003, Tehran.
3. Protocol Concerning Regional Preparedness, Response and Co-operation in Combating Oil Pollution Incidents, 2011, Aktau.
4. Protocol for the Conservation of Biological Diversity, 2014, Ashgabat.

اقدامات احتیاطی به دلیل عدم قطعیت علمی در خصوص تبعات ورود گونه‌های اصلاح شده ژنتیکی یا ورود گونه‌های غیربومی به منطقه خزر، موجب خواهد شد تا پس از ورود خسارت، جبران آن غیرممکن یا پرهزینه باشد. بر طبق این پروتکل، اعمال اصل احتیاطی در این زمینه، ممکن است منجر به ارزیابی آثار زیست‌محیطی (بند (ب) ماده ۷)، پیش‌بینی، پیشگیری و در نهایت حذف یا تعدیل آسیب به محیط زیست دریای خزر گردد. به منظور اعمال اصل احتیاط بر اساس این پروتکل، سه فاکتور باید وجود داشته باشد: نخست، عدم قطعیت علمی در خصوص اقداماتی که در دریای خزر صورت می‌پذیرد. چنانچه ورود آسیب قطعی باشد، ابعاد این آسیب قابل شمارش است و از جنبه احتیاطی خارج گردیده و خسارات منتسب به یک فعالیت در حوزه اصل پیشگیری قرار می‌گیرد؛ دوم، اصل احتیاط که در موارد وجود احتمال ورود آسیب به محیط زیست دریای خزر باید اتخاذ شود. در غیر این صورت از اجرای هر فعالیت توسعه‌ای با استناد به اصل احتیاط می‌توان جلوگیری نمود که این برخلاف توسعه پایدار است؛^۱ سوم، آسیب، ماهیتی جدی، مهم و غیرقابل جبران دارد. لذا در آسیب‌های جزئی و قابل جبران، استناد به اصل احتیاط مدخلیتی ندارد. باید اذعان نمود، در غیاب یک سیستم نظارت منطقه‌ای بر تنوع زیستی و زیستگاه‌های دریای خزر، ارزیابی آثار فعالیت‌ها بر طبق «اصل احتیاط می‌تواند باعث حفظ ذخایر تنوع زیستی شود.»^۲ همچنین، پروتکل حفاظت از محیط زیست دریای خزر در مقابل آلودگی‌های مستقر در خشکی،^۳ به صورت صریح در ماده ۴ و همچنین در بخش دوم ضمیمه ۵ خود، اصل احتیاط را به‌عنوان راهکار و رویکردی مهم در عملکرد کشورهای حاشیه دریای خزر در مقابله با آلودگی‌های ناشی از خشکی متعهد می‌نماید. لذا، کشورهای ساحلی خزر نمی‌توانند به بهانه عدم قطعیت علمی درباره فعالیت‌های مستقر در خشکی که آثار آتی احتمالی بر محیط زیست دریای

۱. شهبازی، آرامش، توسعه پایدار یا پایداری توسعه در حقوق بین الملل، مجله حقوقی بین الملل، ۱۳۸۹، شماره ۴۲، ص ۱۲۸.

2. IUCN (International Union for Conservation of Nature) Council, "Guidelines for applying the precautionary principle to biodiversity conservation and natural resources", *the 67th meeting of the IUCN Council*, 2007, p 2 .

3. The Protocol for the Protection of the Caspian Sea against Pollution from Land-based Sources and Activities, 2012, Moscow.

خزر و سلامتی انسان می‌گذارند، از به‌کارگیری اقدامات احتیاطی به منظور جلوگیری از ورود خسارت خودداری نمایند. لذا اتخاذ «بهترین روش‌های زیست محیطی و کارآمدترین فناوری‌های موجود»^۱ می‌تواند در چهارچوب تدابیر احتیاطی عمل نموده، با تسری اصل احتیاط به مقررات مربوط به آلاینده‌های مستقر در خشکی، تا حدودی ورود آسیب به این حوزه آبی را تعدیل نماید. پروتکل حاضر با ارائه فهرستی از فعالیت‌ها، منابع، اقلام و ماهیت منابع آلوده‌کننده مستقر در خشکی، بر شفافیت موضوع و همچنین تسهیل اعمال اصول حقوق بین‌الملل همچون اصل احتیاط در حفاظت از محیط زیست دریای خزر گام مهمی برداشته است. با این اوصاف، با وجود دقت و تفصیل در مفاد این پروتکل، مقررات اجرایی و مؤثری را که به نحو محسوس به کاهش آلودگی با منبع مستقر در خشکی بینجامد، در خود ندارد. اصل احتیاط به صورت تلویحی در پروتکل ارزیابی آثار زیست محیطی فرامرزی^۲ نیز مطرح نظر قرار گرفته است. ارزیابی آثار زیست محیطی، یکی از مصادیق رویکرد احتیاطی است.^۳ «عموماً اصل احتیاط در دو تعبیر به کار گرفته می‌شود. در شکل افراطی آن، همانند پروتکل حفاظت از محیط زیست قطب جنوب^۴ ممنوعیت کلیه فعالیت‌ها و اقداماتی که آسیب‌های جدی احتمالی به محیط زیست وارد می‌آورد، را شامل می‌گردد یا کشورها را ملزم می‌نماید تا در فعالیت‌هایی که احتمال آسیب به محیط زیست قابل پیش بینی است، نخست به ارزیابی اثرات زیست محیطی بپردازند.»^۵ به موجب بندهای ۱ و ۲ ماده ۴ این پروتکل، کشورهای ساحلی خزر تضمین می‌دهند، پیش از اقدام به فعالیت‌هایی که در ضمیمه یک این پروتکل برشمرده شده است و احتمال دارد آثار مخرب

۱. زمانی، سیدقاسم، مهرداد محمدی و سیدعلی حسینی آزاد، تحول رژیم حقوقی بین‌المللی حفاظت از محیط زیست دریایی در مقابل آلاینده‌های مستقر در خشکی، از مونتگوبی تا کارتاگنا، نشریه اقیانوس شناسی، ۱۳۹۴، شماره ۲۱، ص ۴۴.

2. Protocol on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context, 2018, Moscow.

۳. صالحی، جواد، **دستاوردهای نظریه مشورتی دیوان بین‌المللی دریاها در حمایت از زیست محیط دریاها**، مجله ایمنی زیستی، دوره ششم، ۱۳۹۲، شماره ۱، ص ۸۶.

4. the 1991 Madrid Protocol on the protection of the Antarctic environment.

5. Francioni, F. "Realism, Utopia, and the Future of International Environmental Law", *Oxford University Press*, 2013, p 5.

فرامرزی داشته باشند، مفاد این پروتکل را لحاظ نمایند. در این راستا بند (ز) ضمیمه سه این پروتکل با اشاره تلویحی به اصل احتیاط، از دول حاشیه خزر می‌خواهد: آنجا که در گردآوری اطلاعات درباره یک فعالیت تا رسیدن به قطعیت علمی فاصله وجود دارد، آثار فرامرزی آن فعالیت بر اساس روش‌های پیش‌بینانه و خطرهای احتمالی و همچنین داده‌های مرتبط با محیط زیست باید مورد ارزیابی قرار گیرد.^۱ لذا، دولت‌های حاشیه دریای خزر مکلف‌اند فعالیت‌هایی را که آثار مخرب فرامرزی دارند، ارزیابی و از ادامه آن پیشگیری نمایند. چنانچه کشورهای حاشیه دریای خزر امکان پیش‌گیری و پیش‌بینی چنین مخاطراتی را داشته باشند، بر اساس اصل احتیاط به اتخاذ تدابیر احتیاطی مکلف‌اند،^۲ حتی اگر به لحاظ علمی در خطرناک بودن فعالیت مد نظر، تردید وجود داشته باشد.^۳ پروتکل ارزیابی آثار فرامرزی زیست‌محیطی دریای خزر می‌تواند نقش کلیدی در اعمال و اتخاذ تدابیر احتیاطی ایفا نماید که کمترین آنها ارائه اطلاعات درباره آثار فعالیت‌ها و میزان اهمیت و اثرگذاری آنها بر محیط زیست دریای خزر است. بر اساس این پروتکل، کشورهای حاشیه خزر در فعالیت‌های توسعه‌ای خود مکلف به ارائه اسناد و دلایل متقن مبنی بر سازگار بودن فعالیت مزبور با محیط زیست هستند و چهارچوبی را به منظور تبادل اطلاعات درباره مخاطرات و عدم قطعیت علمی ناشی از آثار آن فعالیت فراهم می‌آورند. همچنین برخی از مواد کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر نیز به صورت تلویحی، توسل به اصل احتیاط در فعالیت‌های توسعه‌ای را با وجود فقدان قطعیت علمی به منظور حفاظت از محیط زیست دریای خزر شناسایی کرده‌اند. مواد مزبور به این شرح‌اند:

بندهای ۱۲ تا ۱۵ ماده ۳ کنوانسیون مزبور مسئله حمایت از محیط زیست دریای خزر در مقابل آلودگی را مطرح می‌نماید. بند (۱۲) اعمال موازین و قواعد مورد توافق مربوط به

1. Annex III: (g) An identification of gaps in knowledge and uncertainties encountered in compiling the required information.

2. Bremer, N. "Post-environmental impact assessment monitoring of measures or activities with significant transboundary impact: An assessment of customary in international law", *RECIEL*, 26, 2017, pp 89-90.

3. Takano, A. "Due Diligence Obligations and Transboundary Environmental Harm: Cybersecurity Applications", *Multidisciplinary Digital Publishing Institute (MDPI)*, 2018, p 9.

تکثیر و تنظیم استفاده از منابع زنده آبی مشترک، (۱۳) مسئولیت طرف آلوده‌کننده در قبال خسارت وارده به سامانه بوم زیستی دریای خزر، (۱۴) حمایت از محیط زیست دریای خزر، حفاظت، احیا و استفاده معقول از منابع زنده آن، (۱۵) تسهیل تحقیقات علمی در زمینه بوم‌شناسی، حفاظت و استفاده از منابع زنده دریای خزر، دول ساحلی را مکلف می‌سازد تا اقدامات احتیاطی و پیشگیرانه را مطمح نظر قرار دهند. همچنین ماده ۱۱ هرگونه اقدام آلودگی عمدی و جدی مغایر با این کنوانسیون، هرگونه فعالیت ماهیگیری، انجام فعالیت‌های تحقیقاتی یا آبنگاری، حفظ منابع زنده دریا، جلوگیری از نقض قوانین و مقررات ماهیگیری دولت ساحلی، حفاظت محیط زیست دولت ساحلی و جلوگیری، کاهش و کنترل آلودگی آن، تحقیقات علمی دریایی و نقشه برداری‌های آبنگاری، طبق مفاد این کنوانسیون و سایر موازین حقوق بین الملل، قوانین و مقرراتی را وضع کنند. بر اساس بند ۲ ماده ۱۴ طرف‌ها می‌توانند نسبت به تعبیه خطوط لوله سراسری زیردریایی بر روی بستر دریای خزر اقدام کنند، مشروط بر آنکه پروژه‌های آنها با استانداردهای زیست‌محیطی و الزامات مندرج در موافقت‌نامه‌های بین‌المللی که طرف‌ها عضو آن هستند، از جمله کنوانسیون چهارچوب حفاظت از محیط زیست دریایی دریای خزر و پروتکل‌های مربوطه آن، مطابقت داشته باشد. ماده ۱۵ کنوانسیون مزبور نیز تلویحاً به رعایت اصل احتیاط را که مد نظر کنوانسیون تهران است، اشاره می‌کند و اشعار می‌دارد:

۱. طرف‌ها متعهد به حمایت و حفاظت از سامانه بوم زیستی دریای خزر و تمام عناصر آن می‌باشند.

۲. طرف‌ها باید مشترکاً یا منفرداً به منظور حفاظت از تنوع زیستی، حمایت، احیا و مدیریت پایدار و بخردانه منابع زنده دریای خزر و جلوگیری، کاهش و

کنترل آلودگی دریای خزر از هر منبع، تمام تدابیر لازم را اتخاذ و با یکدیگر همکاری کنند.

۳. هر فعالیتی که موجب لطمه به تنوع زیستی دریای خزر گردد، ممنوع خواهد بود.

۴. طرف‌ها در قبال هر گونه آسیب به سامانه بوم‌زیستی دریای خزر به موجب موازین حقوق بین‌الملل مسئول خواهند بود.

بنابراین هر چند اصل احتیاط به‌عنوان اصلی مجزا در کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر درج نشده است، اتخاذ رویکرد مبتنی بر اقدامات احتیاطی به‌عنوان یکی از اهداف این کنوانسیون به منظور حمایت و حفاظت از محیط زیست دریای خزر در چهارچوب کلیه موازین حقوق بین‌الملل و مفاد کنوانسیون حاضر قرار می‌دهد. طرح اصل احتیاط به صورت صریح و تلویحی در اسناد بین‌المللی موجود در زمینه حفاظت از محیط زیست دریایی به صورت عام و در کنوانسیون تهران و پروتکل‌های الحاقی آن و همچنین کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر^۱ به صورت اخص، ناظر بر وضعیت ابهام و خطر در این حوزه است.^۲ به منظور حفاظت از محیط زیست دریای خزر در چهارچوب اصل احتیاط، هدف کنار آمدن با عدم قطعیت علمی در برآورد و مدیریت خطر است؛ یعنی اقدام به کاری یا انجام ندادن کاری، با هدف حمایت از سلامت انسان و محیط زیست دریای خزر در برابر خطر احتمالی ناشی از یک آسیب سخت.^۳ در نهایت، «علی‌رغم تمام تفاوت‌ها در تعاریف

1. convention on legal status of caspian sea, 2018, Otkau, Kazakhstan.

۲. محمدزاده وادقانی، علیرضا، اصل احتیاط در حقوق علوم کشاورزی و محیط زیست، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، ۱۳۹۴، شماره ۳، ص ۴۷۴.

۳. پورهاشمی، سیدعباس و اعظم پرنده مطلق، روش‌های مواجهه با عدم قطعیت علمی در اصل احتیاطی از منظر حقوق بین‌الملل محیط زیست، علوم و تکنولوژی محیط زیست، دوره نوزدهم، ۱۳۹۶، شماره ۲، ص ۱۸۱.

ارائه شده از اصل احتیاط، هسته و منطق اصل، امر روشنی است که مقرر می‌دارد در برابر ریسک‌های مبهم، قبل از اثبات رابطه علی- معلولی میان عمل و خسارت محتمل، اقدام شود.^۱

۱. تدابیر احتیاطی در حمایت از محیط زیست دریای خزر

دولت‌های هم‌جوار دریای خزر ملزم‌اند اقدامات احتیاطی مؤثر در حمایت از محیط زیست دریای خزر و خطرهایی که محیط زیست آن را تهدید می‌کند، اتخاذ نمایند. لذا در این پژوهش، اهمیت اصل احتیاط در زمینه حفاظت از محیط زیست دریای خزر در سه مورد: انتقال آب، تغییر اقلیم و صید بی‌رویه آبزیان ارزیابی شده است.

۱.۱. انتقال آب خزر و اصل احتیاط

بر اساس دانش بشری و علم در مورد محیط زیست دریای خزر، ارزیابی محیط زیست یکی از اقدامات مهم و اساسی برای تحقق اصول پیشگیری و احتیاطی است. لذا، به‌کارگیری اصول احتیاطی و ارزیابی زیست‌محیطی پیش از اجرای طرح‌های بزرگ توسعه‌ای همچون انتقال آب خزر حائز اهمیت است. بر اساس ماده ۵ کنوانسیون تهران مبنی بر اتخاذ اصل احتیاط و همچنین بند ۴ ماده ۱۵ کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر، کشورهای حاشیه خزر متعهد شده‌اند تا از دریای خزر به نحوی استفاده شود که باعث ورود آسیب‌های جدی و جبران‌ناپذیر به محیط زیست این دریا و همچنین کشورهای همسایه نگردد. همچنین، ماده ۲ پروتکل ارزیابی، در راستای اصل احتیاط به صورت صریح، کشورهای حاشیه خزر را به ارزیابی فعالیت‌های خود و تأثیر آنها بر زیست بوم دریایی منطقه مکلف می‌دارد. بدیهی است، طرح انتقال آب دریای خزر فقط مربوط به ایران نمی‌شود و تبعات حاصل از عدم ارزیابی و عدم اعمال روش‌های پیش‌بینانه که جزء لاینفک اصل احتیاط است، به دلیل فقدان علم و قطعیت علمی نمی‌تواند طرحی پایدار در زمینه توسعه منطقه به شمار آید. مضافاً اینکه انتقال چنین حجمی از آب دریای خزر باعث

۱. کدخدایی، عباسعلی و اسما سالاری، احتیاط در حقوق بین‌الملل: اصل عرفی یا اصل کلی حقوقی؟، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، سال بیستم، ۱۳۹۷، شماره ۵۹، ص ۳۶.

تغییر اقلیم منطقه خواهد شد و آثار فرامرزی آتی این طرح بر کشورهای هم‌جوار برآورد نشده است. علاوه بر این، بر اساس ماده ۴ و ۵ پروتکل ارزیابی آثار زیست‌محیطی الحاقی به کنوانسیون تهران، کشورهای حاشیه دریای خزر مکلف‌اند در انجام فعالیت‌هایی که در ضمیمه یک این پروتکل برشمرده شده است، به ارزیابی آثار زیست‌محیطی آن بپردازند و چنانچه نتایج حاصل از ارزیابی، خطر ناشی از آن فعالیت را بر محیط زیست دریای خزر تأیید نماید، کشور مبدأ فعالیت مکلف است تا پیامدهای ناشی از آن ارزیابی را به سایر کشورهای عضو اطلاع‌رسانی کند. طبق بند ۱۰ و بند ۱۲ ضمیمه یک پروتکل ارزیابی، احداث کانال و لوله برای انتقال آب خزر، از فعالیت‌هایی است که باید پیش از اجرا به‌طور همه‌جانبه ارزیابی شود. لذا، بر اساس کنوانسیون تهران و همچنین کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر، اصل احتیاط چنانچه به درستی در این طرح احصا گردد، می‌تواند تا حدودی در ارزیابی و پیشگیری از مخاطرات پیش‌روی دریای خزر مؤثر واقع شود. هر چند در این زمینه عدم قطعیت علمی و میزان خطر می‌توانند به‌عنوان موانعی پیش‌روی اجرای اصل احتیاط در اجرای این طرح عمل نمایند. همچنین با عنایت به بند ۱۲ پروتکل ۲۰۱۸ مسکو، در احداث خط لوله متصل به دریای خزر، پیامدها و خطرهای زیست‌محیطی چنین طرحی، ارزیابی ریسک، اماکن‌سنجی ورود ضرر به محیط زیست دریای خزر، از قبیل تغییر یا از بین رفتن آبزیان و زیستگاه آنها، با وجود عدم قطعیت علمی، اقدامات احتیاطی باید اتخاذ گردد.^۱

۱.۲. تأثیر تغییر اقلیم بر دریای خزر

یکی از موضوعات مهم در حفاظت از محیط زیست دریای خزر که مستلزم اجرای اصل احتیاط است، موضوع تغییر اقلیم است. سال‌هاست که در خصوص عدم قطعیت علمی پیرامون تعاملات بین اتمسفر، اقیانوس‌ها، دریاها و پوشش‌های گیاهی، گرمایش کره زمین و غیره

۱. همان، صص ۴۳-۴۲.

بحث‌های مختلف و گسترده‌ای بین کارشناسان و سازمان‌های بین‌المللی وجود دارد.^۱ با این اوصاف، هنوز نظریهٔ قطعی و علمی پیرامون تغییرات اقلیم وجود ندارد. کشورهای هم‌جوار خزر تحت تأثیر پیامدهای ناشی از تغییر اقلیم هستند و این امر به شکل کاهش تراز آب، افزایش درجه حرارت، شوری آب و خشکسالی‌های طاقت‌فرسا اتفاق می‌افتد. به نظر می‌رسد بروز این خشکسالی‌ها مدل‌های علمی‌ای را تأیید می‌کند که علاوه بر نشان دادن افزایش دمای متوسط، رخدادهای شدید آب و هوایی بسیار بیشتری را پیش‌بینی می‌کند.^۲ بنابراین به منظور جلوگیری و کنترل تغییر اقلیم خزر، رعایت اصل احتیاط ضروری است. در این راستا، مادهٔ ۵ کنوانسیون تهران به‌عنوان یک رویکرد احتیاطی، بر ضرورت استفاده از انرژی‌های پاک و تجدیدپذیر و ضرورت کاهش مصرف سوخت تأکید می‌نماید. لذا، ضرورت دارد کشورهای ساحلی خزر پیش از اجرای پروژه‌ها، فعالیت‌ها، طرح‌ها و برنامه‌هایی با پتانسیل پیامدهای خطرناک زیست‌محیطی، با مطمح نظر قرار دادن اصل احتیاط به ارزیابی آنها بپردازند. همچنین، بند ۳ مادهٔ ۳ «کنوانسیون ۱۹۹۲ تغییرات آب و هوا»^۳ که همهٔ کشورهای حوزهٔ خزر عضو آن هستند، مقرر می‌دارد که اعضا ملزم هستند تا اقدامات پیشگیرانه و احتیاطی به منظور پیش‌بینی و پیشگیری و به حداقل رساندن موجبات تغییرات آب و هوا و کاهش آثار سوء آن به کار گیرند. همچنین بر اساس کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر، کشورهای حاشیهٔ دریای خزر ملزم‌اند از کلیهٔ فعالیت‌هایی که به زیست بوم این حوزهٔ آبی آسیب می‌رساند، جلوگیری و آثار آن را ارزیابی کنند و در صورت آلودگی، کشور منشأ آلودگی دارای مسئولیت خواهد بود. لذا با توجه به بندهای ۱۳ تا ۱۵ ماده ۳ و ماده ۱۵ این کنوانسیون که به طور تلویحی اصل احتیاط را مد نظر قرار داده است، کشورهای حاشیهٔ دریای خزر در به‌کارگیری اصل احتیاطی و پیش‌بینانه پیش از انجام هر فعالیتی که آسیب‌های جدی و جبران‌ناپذیری به اقلیم خزر وارد می‌آورد، به بررسی و ارزیابی آثار فرامرزی آن

1. IPCC, *Climate change 2014: synthesis report (SYR)*, Intergovernmental panel on climate change, Geneva, 2014, pp 14-15.

2. Chen, J. L., T. Pekker, C. R. Wilson, B. D. Tapley, A. G. Kostianoy, J.-F. Cretaux, and E. S. Safarov, "Long-term Caspian Sea level change", *Geophys. Res. Lett.*, 6993–7001, 2017, p 35.

3. United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), 1992.

مکلف‌اند و در صورت لزوم به سایر کشورهای حاشیه دریای خزر اطلاع رسانی نمایند و در این راستا عدم قطعیت علمی نمی‌تواند مانعی در به تأخیر انداختن تدابیر احتیاطی گردد. از این روی، سیاست‌های زیست‌محیطی دول حاشیه خزر باید به سمت پیشگیری، رعایت اصل احتیاط و ارزیابی آثار زیست‌محیطی حرکت نماید. همچنین، بر اساس پروتکل ۲۰۱۸ مسکو، دولت‌های حاشیه خزر باید اطمینان حاصل نمایند که فعالیت‌های انجام شده یا در حال انجام در حیطه صلاحیت و کنترل آنها، باعث ورود خسارت به سایر کشورهای حوزه خزر نگردد. لذا، در اقدامات احتیاطی لازم به منظور پیشگیری یا به حداقل رساندن آلودگی که موجبات تغییر اقلیم منطقه را به وجود می‌آورد، نباید فقدان قطعیت علمی به‌عنوان دلیلی در به تعویق انداختن این گونه اقدامات استفاده گردد.^۱

۱.۳. صید بی‌رویه آبزیان خزر

دریای خزر یک حوزه آبی بسته و توان تولیدی آن محدود است و در نتیجه هرگونه بهره‌برداری و برداشت از ذخایر آبزیان آن باید محدود و تحت نظارت علمی مستمر باشد.^۲ در این راستا، اصل احتیاط به‌عنوان راهکاری به منظور پیش‌بینی و به حداقل رساندن خطرهای ناشی از چنین فعالیت‌هایی بسیار مؤثر است و می‌تواند نقش کلیدی در ارزیابی پیامدهای ناشی از یک سیاست‌گذاری در زمینه آبی‌پروری یا صید آبزیان داشته باشد.^۳ صید بی‌رویه و غیرقانونی آبزیان در مناطق انحصاری اقتصادی دریای خزر که یا باعث کاهش جمعیت ماهی‌ها شده و یا اینکه به طور کامل برخی گونه‌های آبزیان را از بین برده، اعمال اصل احتیاط را به چالش کشیده است. دریای خزر که یکی از زیستگاه‌های مهم ماهیان خاویاری است و بر اساس آمار، ۸۵ تا ۹۰ درصد صید جهانی این نوع ماهیان مربوط به دریای خزر است که در سال‌های اخیر با کاهش این منابع

۱. پورهاشمی، سیدعباس و اعظم پرنده مطلق، پیشین، ص ۱۸۷.

2. Nejat S.A., Hermidas Bavand D., Farshchi P. "Environmental challenges in the Caspian Sea and international responsibility of its littoral states", *CJES*, 2018 , p 98.

۳. شریف روحانی، مصطفی و داریوش کریمی، *بازنگری راهبردهای توسعه پایدار ماهیان خاویاری دریای خزر*، مجله علمی شیلات ایران، سال ۱۳۹۴، شماره ۴، ص ۴۷.

زنده‌آبی روبرو است.^۱ کمیسیون منابع زنده‌آبی دریای خزر که پس از فروپاشی شوروی سابق با هدف حفاظت و بهره‌برداری بهینه و مدیریت مشترک بر منابع زنده‌آبی دریای خزر تشکیل شده است، به منظور حفاظت از ماهیان خاویاری و جلوگیری از صید بی‌رویه و قاچاق این گونه‌آرزشمند اقتصادی، به‌عنوان اقدام احتیاطی، ممنوعیت صید ماهیان خاویاری را که از سال ۲۰۱۰ شروع شده، تا سال ۲۰۱۸ تمدید کرده است.^۲ در همین راستا، ماده ۱۴ کنوانسیون تهران حفاظت، نگهداری، احیا و استفاده منطقی از منابع زنده‌آبی را مطمح نظر قرار داده است. همچنین طبق بند ۲ همین ماده، طرف‌های متعاقد در توسعه پروتکل‌ها به منظور بر عهده گرفتن اقدامات لازم برای حفاظت، نگهداری و احیای منابع زنده‌آبی همکاری خواهند نمود. بر اساس این کنوانسیون، اعضا مکلف‌اند با ارتقای سطح علمی و کیفی ماهیگیری به محیط زیست دریای خزر آسیب کمتری وارد نمایند، لذا لحاظ تمهیدات احتیاطی کاملاً ضروری است. همچنین، ماده ۳ کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر، در بندهای (۱۲) اعمال موازین و قواعد مورد توافق مربوط به تکثیر و تنظیم استفاده از منابع زنده‌آبی مشترک، (۱۴) حمایت از محیط‌زیست دریای خزر، حفاظت، احیا و استفاده معقول از منابع زنده‌آن، (۱۵) تسهیل تحقیقات علمی در زمینه بوم‌شناسی، حفاظت و استفاده از منابع زنده‌آبی دریای خزر، دول ساحلی را مکلف می‌سازد تا اقدامات احتیاطی و پیشگیرانه را مطمح نظر قرار دهند. همچنین، بند (ب) ماده ۱۵ کنوانسیون مزبور نیز تلویحاً به رعایت اصل احتیاط که مد نظر کنوانسیون تهران است، اشاره می‌کند و اشعار می‌دارد: طرف‌ها باید مشترکاً یا منفرداً به منظور حفاظت از تنوع زیستی، حمایت، احیا و مدیریت پایدار و بخردانه منابع زنده‌آبی دریای خزر و جلوگیری، کاهش و

1. Equinor, "Environmental Impact Assessment for 2D-3D seismic survey in the Ashrafi-Dan Ulduzu-Aypara (ADUA) Exploration area", Azerbaijan, *ERM*, 2019, pp 125-126.

2. Nejat S.A., Hermidas Bavand D., Farshchi P. "Environmental challenges in the Caspian Sea and international responsibility of its littoral states", *CJES*, 2018, p 106.

کنترل آلودگی دریای خزر از هر منبع، تمام تدابیر لازم را اتخاذ و با یکدیگر همکاری کنند. لذا، کشورهای عضو کنوانسیون رژیم حقوقی دریای خزر متعهدند در مسائلی همچون صید و آبزی پروری، اقدامات احتیاطی مؤثر و مقتضی را اتخاذ نمایند تا از این طریق از بروز خسارت‌های جدی و جبران‌ناپذیر که موجب آسیب به محیط زیست این حوزه آبی می‌شود، جلوگیری نمایند. در راستای حفاظت از محیط زیست دریای خزر در مقابل صید بی‌رویه آبزیان، کنترل جمعیت ماهی‌ها و حفاظت از تنوع زیستی گونه‌های دریایی و نظارت بر ماهیگیری، جدا کردن مؤسسات تحقیقاتی از مدیریتی و حفاظت از گونه‌های دریایی در معرض خطر، همگی به نحوی رجوع به اصل احتیاط را بر می‌تابند.^۱

۳. نقض اصل احتیاط

یکی از تحولات مثبت در عرصه مسئولیت بین‌المللی ناشی از خسارات محیط زیستی، توجه جامعه بین‌المللی به اقدامات احتیاطی و پیشگیرانه است. باید اذعان نمود با وجود برخی مخالفت‌ها در نظام حقوق بین‌الملل، تردیدی در خصوص وجود قاعده عام عرفی مبتنی بر تعهد دولت‌ها به رعایت اصل احتیاط ناشی از فعالیت‌های منع نشده وجود ندارد و در صورت قصور دولت‌ها در خصوص تعهدات آنان به رعایت اصول احتیاطی و پیشگیرانه و کاهش آسیب‌های محیط زیستی، دارای مسئولیت بین‌المللی و به جبران خسارت مکلف‌اند. به همین دلیل، وظیفه اصلی رعایت اصل احتیاط بر عهده دولت‌هاست. با عنایت به این امر، ممکن است این پرسش‌ها مطرح گردد که تعهد دولت‌ها به رعایت اصول احتیاطی و پیشگیرانه تعهدی قطعی است؟ آیا دولت‌ها تحت هر شرایطی ملزم به رعایت اصل احتیاط به منظور جلوگیری از زیان‌های ناشی از اعمال حقوقی خود هستند و چنانچه به هر دلیلی نتوانند مانع بروز زیان شوند، تعهد خود را نقض

1. Charles, A. *Sustainable Fishery Systems*, Oxford: Blackwell Science, 2001, pp 188-191.

کرده‌اند؟ طرح این پرسش‌ها اهمیت اساسی دارد؛ زیرا تعیین نوع یا ماهیت یک تعهد بین‌المللی در تشخیص نقض این تعهد و به تبع آن طرح مسئولیت بین‌المللی دولت نقض‌کننده تعیین‌کننده است. در پاسخ باید اذعان نمود، حقوق بین‌الملل عام تعهد محض به پیشگیری خطرها و آسیب‌های ناشی از اعمال حق یا انجام فعالیت ممنوع شده را نپذیرفته است. در حقیقت، تعهد دولت‌ها به اعمال رویه احتیاطی در ایراد آسیب و خطرهای فرامرزی یا کاهش مخاطرات ناشی از آن، تعهد از نوع اعمال مراقبت مقتضی یا به عبارت دیگر، تعهد به وسیله است؛ یعنی دولت‌ها در حد توان و امکانات خود به اعمال و رعایت اصل احتیاط ملزم‌اند و این خود دولت است که تشخیص می‌دهد، آیا به تعهدات بین‌المللی خود در این زمینه عمل نموده است یا خیر. در این راستا، آنچه در یک مقطع زمانی معیاری برای اعمال مراقبت مقتضی است،^۱ ممکن است در زمانی دیگر این چنین تلقی نگردد. لذا، دولت‌ها به طور کلی و بدون لحاظ تمام عوامل دخیل در هر وضعیت، مسئول خسارات ناشی از نقض اصل احتیاط شناخته نمی‌شوند. با این وصف، توانایی و امکانات دولت‌ها به هیچ‌وجه نمی‌تواند به طور مطلق متعهد را از تعهدات خود به رعایت اصل احتیاط در پیشگیری از بروز خسارت به محیط زیست معاف سازد.^۲ اصل ۲۳ اعلامیه استکهلم و ۱۱ اعلامیه ریو و همچنین بخش ۱۱ و ۱۲ کنوانسیون حقوق دریاها بر ضرورت توجه به توانایی دولت‌ها در ایفای تعهدات خود در زمینه به‌کارگیری اصول احتیاطی و پیشگیرانه از زیان ناشی از اعمال منع نشده تأکید کرده است. برخی اسناد و معاهدات بین‌المللی نیز تعهد به رعایت اصول پیشگیرانه و احتیاطی را از نوع تعهد به وسیله معرفی نموده‌اند.^۳ با این اوصاف، چنانچه تعهد به رعایت اصل احتیاط، تعهد به نتیجه فرض شود؛ یعنی اینکه کشورها تضمین دهند که اقداماتشان به محیط زیست آسیب و خساراتی وارد نیاورد (همانند تعهدات مندرج در ماده ۱۹۲ کنوانسیون

1. Bremer, N. "Post-environmental impact assessment monitoring of measures or activities with significant transboundary impact: An assessment of customary in international law", *RECIEL*, 26, 2017, pp 80-90.

2. Brunnée, J. "Procedure and substance in international environmental law: Confused at a higher level?" *ESIL* 5, 2016, pp 1-7.

3. Takano, A. "Due Diligence Obligations and Transboundary Environmental Harm: Cybersecurity Applications", *Multidisciplinary Digital Publishing Institute (MDPI)*, 2018, pp 1-12 .

۱۹۸۲ حقوق دریاها)، نقض این تعهد در چهارچوب نظام مسئولیتی ناشی از اعمال منع نشده قرار می‌گیرد. باید اذعان نمود که نقض اصل احتیاط در چهارچوب رژیم مسئولیتی ناشی از تقصیر جای نمی‌گیرد؛ چرا که در اصل احتیاط، محیط زیست با خطر بالقوه مواجه است و احتمال وقوع آسیب و خطر قطعی نیست. همچنین، در اصل احتیاط، متعهد به رعایت کلیه اقدامات احتیاطی و استفاده از امکانات موجود در حد توان و مطلوب مکلف است. لذا، اصل بر این است که با وجود عدم قطعیت علمی نتوان قصور و تقصیر وی را اثبات کرد و مسئولیت محض را بر او بار نمود. برخلاف نظریات خطا و خطر که تعهدات بین‌المللی باید نقض می‌شد تا سپس موضوع جبران خسارت مطرح می‌گردید، در نظریه مسئولیت ناشی از اعمال منع نشده، جبران خسارت یک تعهد اولیه است و برای تحقق آن نیازی به تحقق عمل مخالف تعهدات بین‌المللی نیست. همچنین حسن دیگر این نظریه آن است که بار اثبات عنصر خطا و تقصیر که به صورت سنتی بر عهده زیان دیده بود، از دوش او برداشته است. به این ترتیب، تعهدات ناشی از نقض اصل احتیاط را می‌توان در چهارچوب رژیم مسئولیتی ناشی از اعمال منع نشده استوار نمود؛ زیرا بر طبق این نظریه، بار اثبات ادعا از دوش خواهان ساقط است و صرف بروز خسارت می‌تواند برای ناقض تعهدات بین‌المللی ایجاد مسئولیت نماید. به طور کلی و با توجه به آنچه ذکر گردید، می‌توان تعهد به رعایت اصل احتیاط در عدم ایراد خسارات فرامرزی را تعهد از نوع مراقبت مقتضی یا تعهد به وسیله دانست و این متضمن اتخاذ تلاش‌های معقول و در حد توان و امکانات متعهد است.^۱ در همین راستا، حمایت از محیط زیست دریای خزر در چهارچوب اصل احتیاط نیز از نوع تعهد به وسیله است و کنوانسیون رژیم حقوقی دریای خزر (ماده ۱۵) و کنوانسیون تهران (ماده ۵) کشورهای حاشیه خزر را به اتخاذ تدابیر احتیاطی و لازم و در حد مقتضی مکلف می‌نمایند. لذا، تعهدات مندرج در این دو کنوانسیون نیز از نوع تعهد به وسیله است و مسئولیتی در باب نقض تعهدات دول حوزه خزر در زمینه نقض اصل احتیاط بر آنها بار نمی‌گردد.

۱. مشهدی، علی و عطیه شاه حسینی، پیشگیری از خسارات زیست محیطی در پرتو طرح ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل مبنی بر پیشگیری از آسیب فرامرزی ناشی از فعالیتهای خطرناک، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، دوره ۴۶، ۱۳۹۵، شماره ۲، صص ۲۹۳-۲۹۰.

نتیجه‌گیری

دریای خزر یک پیکره آبی محصور است که با مخاطرات و چالش‌های زیست‌محیطی فراوانی مواجه است. در این راستا، به منظور حفاظت از این حوزه آبی، توسل به اصول نوین حقوق بین‌الملل محیط زیست همچون اصل احتیاط و اصل ارزیابی آثار زیست‌محیطی فرامرزی حائز اهمیت است. لذا، این اصول در پاره‌ای از کنوانسیون‌های منطقه‌ای، از جمله کنوانسیون تهران و پروتکل‌های الحاقی آن و همچنین به صورت تلویحی در کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر به منظور حمایت از محیط زیست این پهنه محصور آبی شناسایی شده است. لذا، مهم‌ترین مسئله‌ای که مطرح می‌گردد، این است که اصل احتیاط چه جایگاهی در حفاظت از این حوزه آبی دارد؟ باید اذعان نمود اصل احتیاط چنانچه به درستی اعمال گردد، می‌تواند نقش مهمی در مدیریت سواحل و حفظ محیط زیست دریای خزر و بهره‌برداری منطقی از آن گردد و از خسارات فرامرزی جبران‌ناپذیر به محیط زیست دریای خزر جلوگیری به عمل آورد. دریای خزر با مخاطرات فراوانی روبرو است که در چهارچوب اصل احتیاط، مسئله انتقال آب، تغییر اقلیم و صید بی‌رویه، اولویت دارند. در خصوص انتقال آب خزر، در چهارچوب اصل احتیاط شک و ابهام در خصوص پیامدهای آن باید به شدت محدود شود، هر چند منع نگردد. مگر اینکه بتوان بر اساس ارزیابی‌های زیست‌محیطی ثابت نمود که استفاده از این طرح مطمئناً برای محیط زیست دریای خزر بدون خطر است یا خطر جدی و جبران‌ناپذیری برای این حوزه آبی به دنبال نخواهد داشت. همچنین، در آثار ناشی از تغییر اقلیم که به شکل کاهش تراز آب و افزایش درجه حرارت و شوری آب اتفاق می‌افتد، تمسک به اصل احتیاط ضرورت دارد. لذا عدم قطعیت علمی درباره مخاطرات ناشی از فعالیت‌هایی که موجبات تغییر در اقلیم خزر می‌شوند، نمی‌تواند مانعی در به تأخیر انداختن تدابیر احتیاطی گردد. چالش دیگر اصل احتیاط در حفاظت از محیط زیست دریای خزر، آبی‌پروری و صید بی‌رویه و غیر قانونی آبیان است. لذا، به منظور حفاظت از محیط زیست دریای خزر در مقابل صید بی‌رویه آبیان، تغییر اقلیم و کاهش پیامدهای ناشی از تغییر اقلیم، رجوع به اصل احتیاط ضروری است. با این اوصاف، با وجود اهمیت و نقش اصل احتیاط در

حفاظت از محیط زیست دریای خزر که منجر به شناسایی آن در اسناد منطقه‌ای همه‌جانبه در حوزه خزر، همچون کنوانسیون تهران و پروتکل‌های الحاقی آن و کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر، گردیده است، مکانیزم‌ها و طرح‌های استراتژیکی که کنوانسیون‌های مزبور و پروتکل‌های ذی‌ربط بدان اشاره می‌نمایند، صرفاً جنبه تسهیل‌کننده اجرای پاره‌ای از مقررات را در تئوری فراهم می‌آورد و فقدان اهداف حمایت از محیط زیست دریای خزر در فعالیت‌های توسعه‌ای و تجاری، مانع از انطباق و اجرای قاطعانه این مقررات، از جمله اصل احتیاط در حفاظت از محیط زیست دریای خزر، می‌گردد. مهم‌تر از لازم الاجرا شدن این توافقات، تغییر دیدگاه حمایتی به محیط زیست دریای خزر بر اساس اصول مهمی همچون احتیاط، ارزیابی آثار زیست‌محیطی و پیشگیری و اعمال یک نظام مدیریتی جامع و منطبق با منطقه خزر و در نهایت رسیدن به توسعه پایدار است. در نتیجه باید اذعان نمود با وجود اهمیت و نقش مؤثر اصل احتیاط در حفاظت از محیط زیست دریای خزر، به دلیل فقدان یک نظام هماهنگ و کارآمد مسئولیتی بر مبنای اعمال منع نشده و مسئولیت مشترک اما متفاوت کشورهای حاشیه خزر و همچنین عدم اساسی‌سازی شکلی و ماهوی اصل احتیاط در حقوق داخلی دول اطراف دریای خزر، متأسفانه اصل احتیاط هنوز جایگاه واقعی خود را به عنوان یک اصل کارآمد در کنترل، کاهش و حذف خطرهای زیست‌محیطی دریای خزر و استفاده بهینه از این حوزه آبی و منابع ارزشمند آن به دست نیاورده است.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

کتاب

۱. طلایی، فرهاد، *حقوق بین الملل دریاها*، تهران: جنگل، ۱۳۹۰.

مقاله

۲. آرش پور، علیرضا و فرشته بنافی، جایگاه اصل احتیاط در حمایت از محیط زیست دریایی، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، ۱۳۹۶، شماره ۴.
۳. پورهاشمی، سیدعباس و اعظم پرنده مطلق، روشهای مواجهه با عدم قطعیت علمی در اصل احتیاطی از منظر حقوق بین الملل محیط زیست، علوم و تکنولوژی محیط زیست، دوره نوزدهم، ۱۳۹۶، شماره ۲.
۴. زمانی، سیدقاسم، مهرداد محمدی و سیدعلی حسینی آزاد، تحول رژیم حقوقی بین المللی حفاظت از محیط زیست دریایی در مقابل آلاینده های مستقر در خشکی، از مونتگوبی تا کارتاگنا، نشریه اقیانوس شناسی، ۱۳۹۴، شماره ۲۱.
۵. شریف روحانی، مصطفی و داریوش کریمی، بازنگری راهبردهای توسعه پایدار ماهیان خاویاری دریای خزر، مجله علمی شیلات ایران، ۱۳۹۴، ۲۴، شماره ۴.
۶. شهبازی، آرامش، توسعه پایدار یا پایداری توسعه در حقوق بین الملل، مجله حقوقی بین الملل، ۱۳۸۹، شماره ۴۲.
۷. صالحی، جواد، دستاوردهای نظریه مشورتی دیوان بین المللی دریاها در حمایت از زیست محیط دریاها، مجله ایمنی زیستی، دوره ششم، ۱۳۹۲، شماره ۱.

۸. عباسی ترکمانی، محمدرضا، **آلودگی دریای خزر: لزوم احترام به قواعد بین‌المللی محیط زیست و مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها**، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۱۳۷۸، شماره ۲۷.
۹. ضیایی، سیدیاسر، **جایگاه تعهدات زیست‌محیطی در حقوق بین‌الملل سرمایه‌گذاری**، فصلنامه پژوهش عمومی، ۱۳۹۳، شماره ۴۲.
۱۰. کدخدایی، عباسعلی و اسما سالاری، **احتیاط در حقوق بین‌الملل: اصل عرفی یا اصل کلی حقوقی؟**، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، سال بیستم، ۱۳۹۷، شماره ۵۹.
۱۱. محمدزاده وادقانی، علیرضا، **اصل احتیاط در حقوق علوم کشاورزی و محیط زیست**، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، ۱۳۹۴، شماره ۳.
۱۲. مشهدی، علی و عطیه شاه حسینی، **پیشگیری از خسارات زیست‌محیطی در پرتو طرح ۲۰۰۱ کمیسیون حقوق بین‌الملل مبنی بر پیشگیری از آسیب فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک**، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، دوره ۴۶، ۱۳۹۵، شماره ۲.
۱۳. نوری یوشانلوئی، جعفر و مونا آقاسیدجعفر کشفی، **حقوق و تکالیف دولت‌ها به پیشگیری و جبران آلودگی دریایی ناشی از حمل و نقل نفت در پرتو اسناد و آراء بین‌المللی**، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، ۱۳۹۳، شماره ۱۹۸.

(ب) منابع انگلیسی

Books

14. Charles, A. *Sustainable Fishery Systems*, Oxford: Blackwell Science, 2001.
15. IPCC, *Climate change 2014: synthesis report (SYR)*, Intergovernmental panel on climate change, Geneva, 2014.

Articles

16. Bremer, N. "Post-environmental impact assessment monitoring of measures or activities with significant transboundary impact: An assessment of customary in international law", *RECIEL*, 26, 2017.

17. Brunnée, J. "Procedure and substance in international environmental law: Confused at a higher level?" *ESIL* 5, 2016.
18. Chen, J. L., T. Pekker, C. R. Wilson, B. D. Tapley, A. G. Kostianoy, J.-F. Cretaux, and E. S. Safarov, "Long-term Caspian Sea level change", *Geophys. Res. Lett.*, 6993–7001, 2017.
19. Equinor, "Environmental Impact Assessment (EIA) for 2D-3D seismic survey in the Ashrafi-Dan Ulduzu-Aypara (ADUA) Exploration area", Azerbaijan, *ERM*, 2019.
20. Francioni, F. "Realism, Utopia, and the Future of International Environmental Law", *Oxford University Press*, 2013.
21. Garnett, Kenisha, David J. Parsons. (2017) "Multi-Case Review of the Application of the Precautionary Principle in European Union Law and Case Law", *Risk Analysis*, Vol. 37, No. 3, 2017.
22. IUCN (International Union for Conservation of Nature) Council, "Guidelines for applying the precautionary principle to biodiversity conservation and natural resources", *the 67th meeting of the IUCN Council*, 2007.
23. Nejat S.A., Hermidas Bavand D., Farshchi P. "Environmental challenges in the Caspian Sea and international responsibility of its littoral states", *CJES*, 2018.
24. Takano, A. "Due Diligence Obligations and Transboundary Environmental Harm: Cybersecurity Applications", *Multidisciplinary Digital Publishing Institute (MDPI)*, 2018.
25. Wexler, L. "Limiting the Precautionary Principle: Weapons Regulation in the Face of Scientific Uncertainty", University of California, *Davis*, vol. 39, 2006.

Documents

26. Cartagena Protocol on Bio-safety, 1992.
27. Convention on the Protection of the Marine Environment of the Baltic Sea Area (Helsinki Convention), 1992.
28. Convention for the Protection of the Marine Environment of the North-East Atlantic, 1992.

29. Convention on the Law of the Non-Navigational Uses of International Watercourses, New York, 21 May 1997, art. 24.
30. Framework Convention for the Protection of the Marine Environment of Caspian Sea, 2003, Tehran.
31. Convention on legal status of Caspian Sea, 2018, Aktau, Kazakhstan.
32. Protocol on Environmental Impact Assessment in a Transboundary Context, 2018, Moscow, Russia.
33. Protocol for the Conservation of Biological Diversity, 2014, Ashgabat.
34. Protocol for the Protection of the Caspian Sea against Pollution from Land-based Sources and Activities, 2012, Moscow.
35. Protocol Concerning Regional Preparedness, Response and Co-operation in Combating Oil Pollution Incidents, 2011, Aktau, Kazakhstan.
36. Rio Declaration on Environment and Development, the UN Conference on Environment and Development, Having met at Rio de Janeiro from 3 to 14 June (1992), Article 15.
37. Stockholm Convention on Persistent Organic Pollutants, .2001.
38. United Nations Framework Convention on Climate Change, 1992, FCCC/INFORMAL/84, GE.05-62220 (E) 200705.
39. UN Convention on the Law of the Sea, 1982.
40. WTO Appellate Body Report on EC Measures Concerning Meat and Meat Products (Hormones), WTO Doc. WT/DS26/AB/R, 16 Jan. 1998.